

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-22>

УДК 159.923.5

Брага С.Ю., Герасименко Л.В.

Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

РИГІДНІСТЬ МАТЕРІ ЯК ЧИННИК ВПЛИВУ НА ЗАЛЕЖНІСТЬ-АВТОНОМНІСТЬ ДИТИНИ

Анотація. У статті проаналізовано питання впливу ригідності матері на автономність молоді студентського віку. Досліджено основні теоретичні підходи щодо вивчення проблеми автономності. Уточнено зміст, компоненти та психологічну сутність досліджуваного феномена. З'ясовано роль сімейного виховання, батьківських установок у процесі соціалізації дітей. Розглянуто материнську ригідність як чинник впливу на залежність-автономність у дитини. Досліджено психологічні особливості ригідності матерів. Результати проведеного емпіричного дослідження доводять, що високий рівень ригідності матері зумовлює зниження рівня автономності молоді. Відсутність гнучкості матері у побудові сімейних стосунків, у виборі стилів виховання, нав'язування власної думки негативно впливає на позитивне самосприйняття юнаків і дівчат, їх гнучкість у спілкуванні та загалом на самоактуалізацію.

Ключові слова: автономність, особистісна зрілість, студентський вік, ригідність, материнська ригідність, дитячо-батьківські відносини.

Braha Svitlana, Gerasimenko Larisa

Kremenchuk Mikhailo Ostrogradskyi National University

MOTHER'S RIGIDITY AS A FACTOR OF IMPACT ON CHILD'S DEPENDENCE-AUTONOMY

Summary. The article analyzes the influence of mother's rigidity on the autonomy of young students. The basic theoretical approaches to the study of the problem of autonomy and the regularity of its formation in students, which are used to determine the content, structure and components of the phenomenon under study. The concept of "autonomy" is defined as a psychological characteristic of the personality, which is formed in the process of socialization, is an indicator of a mature personality and manifests itself in self-determination, independence, autonomy of behavior, the ability to self-regulation and the ability to take responsibility for actions and decisions. The role of family upbringing and parenting in the process of socialization of children has been clarified. The definition of "mother's rigidity" as an inability to change the thought, attitude, motives for modeling family relationships and choosing a child's upbringing style is considered. Maternal rigidity was determined as a factor in influencing dependence-autonomy in a child. Psychological features of mothers' rigidity are investigated. In an empirical study of the effect of maternal rigidity on student youth autonomy, it was found that a high level of maternal rigidity causes a decrease in youth autonomy. The mother's inability to flexibly respond to changes in her family and life, adequately assess them, listen to the opinions of other family members, seeking to take into account their interests, affect the child's growing self-doubt and dependence, the desire to constantly have the support of an experienced an advisor able to help and identify the right behavior strategy for different situations in life. The lack of flexibility of the mother in the construction of family relationships, in the choice of upbringing styles, the imposition of one's own thoughts adversely affect the independence of the individual, his independence, ability to self-control and self-regulation. She finds that the more she restricts herself to the interests of the family, she dominates the other family members, finds excessive care for the child, over-intervenes in her world, the lower her autonomy.

Keywords: autonomy, personal maturity, student age, rigidity, maternal rigidity, child-parent relations.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство вимагає від молоді здібностей та вмінь виявляти ініціативу, креативно мислити, адаптуватися до постійно змінюваних соціально-економічних умов, приймати відповідальні рішення в реальних життєвих ситуаціях, оволодівати знаннями і активно саморозвиватися впродовж життя. Автономність є важливою якістю особистості, що засвідчує її зрілість і забезпечує внутрішнє зростання й успішну інтеграцію в суспільство. Становлення та розвиток автономності особистості значною мірою залежить від родини, де відбувається процес залучення до системи суспільних відносин, формування соціального і практичного досвіду, мотивації до пізнання й активного освоєння світу. Глибокий

емоційний зв'язок з матір'ю, сформований у дитинстві, визначає її значущість у вихованні незалежної, самостійної особистості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз останніх досліджень проблеми автономності дозволяє виокремити здобутки таких науковців, як О. Баташев, О. Дергачова, Р. Кравченко, І. Ніконова, К. Пупирьова, Є. Савін, Ю. Сачков, О. Сирцова. Концепції щодо вивчення ригідності представлено у працях К. Гольдштейна, Г. Залевського. Значну увагу психології дитячо-батьківських відносин приділяли такі вчені: Д. Боулбі, С. Бутіна-Гречана, А. Варга, А. Голодрижук, А. Співаковська, Л. Фомина.

Метою статті є дослідження впливу ригідності матерів на автономність студентів.

Виклад основного матеріалу. Автономність у психологічній науці тісно пов'язана з поняттями свободи, самоуправління, суверенітету, цілісності, критичного мислення, флексибільності, самоактуалізації тощо. Поняття автономії у психологію ввів представник когнітивної психології Ж. Піаже, який розрізняв гетерономію (несамостійність, залежність) дітей і автономію (незалежність або прагнення до незалежності) дорослих. На думку Е. Еріксона, автономність є результатом сформованої ідентичності після проходження кризи юності та вважає автономною людину, здатну до самостійних і виважених рішень. Так, Б. Скіннер та Д. Коннелл ядром автономності вважали потребнісно-мотиваційну складову, розглянувши як компоненти автономності потребу особистості у самостійності, мотивацію та саморегуляцію. Л. Виготський, Ж. Піаже, С. Рубінштейн наголошували на важливості когнітивного складника, вважаючи важливим компонентом досліджуваного феномена гнучкість мислення, рефлексію. Погоджуючись із думкою зазначених науковців, Є. Савін вважає вагомими складниками знання, прогностичні уміння й навички [7]. На значущості соціокультурного складника наголошували А. Бандура, О. Білоус, Д. Леонтьєв, Н. Саркісян, відзначаючи важливість соціуму у формуванні ціннісної сфери особистості як фундаменту автономності, а також розвитку процесів самоконтролю й саморегуляції. Діяльнісний аспект автономності розкрито у працях В. Петровського, С. Рубінштейна, де відзначено роль діяльності як важливого компонента формування психологічних якостей особистості й автономності зокрема.

Студіювання вітчизняних наукових праць [3; 4; 8] дозволяє відзначити, що більшість дослідників вважають автономність показником зрілості особистості. Так, представник гуманістичної психології І. Бех назвав автономність результатом соціалізації та освоєння соціального досвіду в юнацькому віці, особливо відзначаючи здатність автономної особистості усвідомлювати власні цінності (як відображення внутрішнього сенсу) та діяти, спираючись на них. К. Пупирьова визначає поняття автономності як здатності до ініціативи та цілепокладання, довільної саморегуляції, спроможності нести відповідальність за свої вчинки як необхідний атрибут зрілої особистості [6].

Отже, автономність є психологічною якістю особистості, що дозволяє людині діяти незалежно від внутрішніх та зовнішніх установок; до основних її компонентів належать: мотиваційно-смысловий, когнітивний, соціокультурний та діяльнісно-практичний. Узгодженість між зазначеними структурними елементами автономності зумовлює її ефективну реалізацію в житті.

Вивчення праць з проблем сімейної психології та дитячо-батьківських відносин (Д. Боулбі, С. Бутіної-Гречаної, А. Варги, А. Голодрижука, А. Співаковської, Л. Фоміної та інших) дозволяють відзначити, що родина активно впливає на фізичний і психічний розвиток дитини. Сімейне виховання забезпечує процес соціалізації, створення атмосфери захищеності і піклування; формування навичок самореалізації особистості; забезпечення єдності поколінь; збереження

родинних традицій, необхідних для формування ціннісної основи та ідентичності. Дитячо-батьківські стосунки емоційно значущі як для дитини, так і для батьків, проте, як наголошує А. Співаковська, мають амбівалентний характер: уберегти дитину від небезпеки (піклуватися про неї), надати дитині досвіду взаємодії із зовнішнім світом (сформувати вміння піклуватися про себе) [9].

Д. Боулбі, Е. Фромм у своїх дослідженнях вказують на домінуючу роль матері у вихованні, її ролі у формуванні емоційної стабільності дитини, довіри до світу. Так, у праці Д. Боулбі «Прив'язаність» наголошується, що тісний зв'язок матері і дитини, їх теплі, близькі, тривалі відносини, які дарують задоволення й радість, забезпечують формування психічно здорової особистості. Саме «безумовна» (за Е. Фроммом) материнська любов стає першим соціальним дзеркалом для самосвідомості дитини, тому самооцінка дитини корелює більшою мірою з поведінкою матері, ніж із поведінкою батька.

Роль матері у родині та її вплив на психічний розвиток дітей детально досліджувався, починаючи з 20-х років ХХ століття. Стилі материнського виховання у психології розглядали Д. Баумрінд, Л. Кібардіна, Г. Крайг, А. Петровський, В. Столін; взаємостосунки матері й дитини аналізували А. Варга, Е. Ейдемільлер, О. Захаров; особливості впливу батьківських установок вивчали Р. Белл, О. Рібакова, Г. Філіпова, Е. Шефер.

А. Варга, А. Захаров, Е. Ейдемільлер, Є. Савін у своїх працях відзначали, що важливим чинником визначення стилю взаємодії з дітьми, ставлення до дитини, уявлень та очікувань, пов'язаних з її розвитком, – є особистісні риси батьків, які зумовлюють певну позицію у вихованні [2; 7]. Оптимальна батьківська позиція відповідає вимогам адекватності, гнучкості, прогностичності [7; 9]. Адекватність батьківської позиції визначається як уміння бачити й розуміти індивідуальність своєї дитини, помічати зміни її внутрішнього світу, поведінки. Гнучкість розглядається як здатність переглядати способи впливу на дитину протягом сімейного життя. Прогностичність виявляється у спроможності батьків організовувати таке виховання, яке б спонукало розвиток бажаних особистісних рис дитини [6].

На думку Х. Лілі, материнська позиція є визначальною якістю дитячо-батьківських стосунків. Е. Еріксон, відзначаючи важливість материнського впливу, наголошував, що ступінь розвитку почуття довіри до інших людей і світу залежить від якості материнської турботи, здатності матері передати дитині відчуття стабільності, захищеності [9]. Базальна довіра (довіра до соціуму) формується подібно до того, як довіряє дитина власній матері. Ця довіра є основою суб'єктно активності дитини по відношенню до навколишнього світу, її віри у власні сили та бажання самостійно діяти [6].

Стиль сімейного виховання, зокрема материнського, має значний вплив на розвиток у дітей таких якостей: впевненість, цілеспрямованість, комунікабельність, автономність, наполегливість, креативність, що лежать у основі самоактуалізації особистості та обумовлюють рівень їх активності [2]. У відносинах з матір'ю

відбуваються усвідомлення потреби в автономії і формування мотивації до самостійності. У дослідженнях А. Співаковської материнство оцінюється за шкалами прийняття-відторгнення, автономія-контроль. Прийняття тлумачиться як розуміння внутрішнього світу дитини, повага до її прагнення бути самостійною, неприйняття – неувважність, байдужість до дитини. Шкала автономії-контролю описує типи регуляції поведінки дитини, які можуть використовуватися у процесі виховання. Тому засвоєні дитиною в сім'ї моделі поведінки значною мірою визначають її подальший соціальний досвід [9].

Висока й адекватна самооцінка, розуміння життєвої мети, прагнення до саморозвитку, гнучкість – якості, які, на думку Н. Авдеевої, сприяють формуванню оптимальної позиції матері, забезпечуючи ефективність виховання [1]. Відсутність гнучкості, стереотипність поведінки, небажання дослухатися до думки інших – якості, які ускладнюють процес виховання. Вони визначаються ригідністю.

У психологію термін «ригідність» перейшов із фізики, де ним позначають властивість тіл чинити опір змінам форми. Якість, протилежну ригідності, найчастіше називають терміном «флексибільність». Ригідність відносять до базових властивостей особистості, яка впливає на формування і прояв особистісних рис. Ригідний спосіб реагування як стійка особистісна характеристика заважає становленню психічного гомеостазу при зміні зовнішньої ситуації за рахунок фіксації неідеальних поведінкових стратегій. Психологи відзначають, що між ригідністю та гнучкістю поведінки існує оберненопропорційна кореляція [4; 6].

На думку представника гуманістичної психології К. Роджерса, ригідність ускладнює процес адаптації до життя, не дозволяючи вчасно переосмислити сформовану систему цінностей. Прихильники школи психоаналізу, зокрема В. Райх, вважають високу ригідність показником невротичної особистості. Автор концепції фіксованих форм поведінки Г. Залевський визначив поняття ригідності як особистісну якість, яка виступає своєрідним захисним механізмом і блокує інформацію, перешкоджає прийняттю нових рішень та утримує в свідомості неактуальні знання, внаслідок чого людині складно набувати нового досвіду [4]. Зовні вона виявляється у повільній емоційній реакції на обставини, які виникають, відсутності гнучкості, інертності, нездатності змінювати намічену програму дій в умовах, які змінилися, складності дослухатися до думки іншого.

Ригідність матері визначаємо як нездатність при об'єктивній необхідності змінити думку, ставлення, установку, мотиви щодо моделювання сімейних відносин та вибору стилю виховання дитини; емоційну незрілість; неприйняття необ-

хідності змін системи виховних впливів, залежно від вікових і особистісних особливостей дитини; страх перед новим; стереотипність у виборі методів і засобів виховання.

Зважаючи на вище сказане, ригідність є негативним чинником у формуванні родинних взаємостосунків та в забезпеченні умов для розвитку дитини, зумовлюючи виникнення невпевненості, страху перед майбутнім, нездатності виявляти самостійність у прийнятті рішень. Материнська ригідність руйнує оптимальну позицію виховання, що характеризується адекватністю, гнучкістю та прогностичністю.

Емпіричне дослідження впливу ригідності матерів на автономність студентів проводилося на базі Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського серед студентів I–IV курсів та їхніх матерів. Вибірка дослідження негомогенна за віковою категорією (студентський вік, зрілий вік), загальною кількістю респондентів – 52 особи (26 студентів (серед яких 13 юнаків і 13 дівчат) та 26 їхніх матерів). У ході виявлення впливу ригідності матерів на автономність студентської молоді було використано такі методи, як одноразове неконтрольоване спостереження за поведінкою респондентів у ході дослідження, бесіда для пояснення процедури експерименту, психологічне тестування та методи математичної обробки даних (U-критерій Манна-Уїтні та коефіцієнт кореляції Спірмена).

Аналіз результатів емпіричного дослідження засвідчує наявність у студентів середнього (54%) та низького (27%) рівня автономності. У ситуаціях, що вимагають від особистості швидкого прийняття рішення, гнучкості у визначенні подальшого плану дій, респонденти із низьким рівнем автономності здатні до стереотипії, переверачії, застрягання на емоційних переживаннях. Це свідчить про труднощі у виборі кращого варіанту дій, недостатню наполегливість у досягненні цілей та залежність від думки інших. З'ясовано, що студенти із низьким та середнім рівнем автономності мають труднощі при виборі кращого варіанту дій, цілепокладанні, виявляють недостатню наполегливість у досягненні цілей та орієнтуються на досвід інших людей.

Статистичну значущість виявлених гендерних відмінностей автономності студентів підтверджено за допомогою U-критерію Манна-Уїтні.

Проведений аналіз засвідчує наявність статистично значущих відмінностей прояву міжособистісної залежності у юнаків та дівчат (табл.1). Показники середніх рангів констатують, що дівчата більше, ніж хлопці, потребують емоційної підтримки і схвалення. Вони радо дослухаються до порад інших людей та залежні від чужої думки. Хлопці ж демонструють вищі показники невпевненості у собі, ніж дівчата (14,12 та 12,68 від-

Таблиця 1

Статеві відмінності проявів міжособистісної залежності

Діагностичні дані	Середній ранг		Показник критерію (U)	Рівень значущості
	Юнаки	Дівчата		
Емоційна опора на інших	10, 35	16, 65	43, 500	$p \leq 0,035$
Невпевненість у собі	14, 12	12, 68	92, 500	$p = 0,681$
Прагнення до автономії	15, 85	11, 15	115	$p \leq 0,117$
Залежність	11, 31	15, 09	147	$p = 0,144$

повідно). Їм складно прийняти рішення, вони схильні поступатися власною думкою частіше, ніж дівчата. Проте юнаки виявляють вищий рівень потреб в автономії, ніж дівчата (15,85 проти 11,15 у дівчат). Результати тестування дозволяють констатувати вищий рівень міжособистісної залежності у дівчат (15,09 проти 11,31 у хлопців). Отже, у дівчат, більше за хлопців, виражена потреба в емоційній близькості, коханні, схваленні, їм властиве ригідне прагнення отримати допомогу й підтримку, відчуття безпомічності, слабкості, пасивне очікування сторонньої допомоги.

Встановлено наявність високого рівня симптомокомплексу ригідності у матерів, який відображає наявність фіксованих форм поведінки, що виявляється у стереотипності мислення, упертості та педантизмі.

Визначено наявність високого рівня прояву таких материнських установок, як надмірне втручання у внутрішній світ дитини (56%), вербалізація (58%), бажання прискорити розвиток дитини (42%), розвиток активності дитини (46%).

За допомогою математико-статистичного аналізу встановлено, що високий рівень ригідності матері впливає на зменшення автономності дитини ($r = 0,5$; $p \leq 0,02$). Відсутність гнучкості матері у побудові сімейних стосунків, у виборі стилів виховання, нав'язування власної думки негативно впливає на самостійність особистості, її незалежність, здатність до самоконтролю й саморегуляції. Це у подальшому негативно впливає на позитивне самосприйняття юнаків і дівчат, їх гнучкість у спілкуванні та загалом на самоактуалізацію, що й встановлено у ході дослідження.

Виявлено, значущу пряму кореляцію між актуальною ригідністю та невпевненістю у собі ($r = 0,5$, $p \leq 0,01$) і залежністю ($r = 0,4$, $p \leq 0,04$). Констатовано, що існує прямий зв'язок між сенситивною ригідністю та емоційною опорою на інших ($r = 0,4$, $p \leq 0,03$), невпевненістю у собі ($r = 0,5$, $p \leq 0,01$) і залежністю особистості ($r = 0,4$, $p \leq 0,03$). Високий рівень сенситивної ригідності матері формує у юнаків і дівчат потребу у схваленні своїх вчинків іншими, отриманні порад щодо власного життя. Наставна ригідність матері обернено корелює із прагненням до автономності молоді студентського віку ($r = -0,6$, $p \leq 0,01$). Тому, чим більший страх новизни у матері, небажання змінювати свої установки, мотиви, рівень домагань, тим менший рівень автономності її дітей. Це свідчить про те, що рівень домагань ригідних матерів часто пов'язаний з певними очікуваннями успіхів дітей, відтворенням ними визначених матер'ю життєвих етапів. Тому юнаки і дівчата приречені реалізовувати плани ригідних матерів, які не будуть відкориговані відповідно до їх

інтересів, можливостей, очікувань і бажань. Звичайно, така ситуація негативно впливає на формування автономності молоді.

Проведений кореляційний аналіз констатує наявність значущої оберненої кореляції між автономністю та такими материнськими установками, як обмеженість інтересів межами сім'ї ($r = 0,4$, $p \leq 0,04$), надмірним втручанням у світ дитини ($r = 0,5$, $p \leq 0,01$), надмірною турботою, залежністю ($r = 0,6$, $p \leq 0,1$), домінуванням матері ($r = 0,4$, $p \leq 0,1$). Чим нижче показник наведених материнських установок, тим вищий рівень прояву автономності, і навпаки. Це свідчить про те, що жінка, обмежена інтересами сім'ї, спрямовує всю свою активність на членів родини. Домінантна роль ставить її у позицію авторитетної особи, яка володіє досвідом розв'язання найрізноманітніших життєвих ситуацій. Крім того домінуюча мати придушує прояви свободи, самостійності дитини, що унеможливило формування досвіду автономної поведінки. Надмірна турбота по відношенню до дитини, попередження й задоволення будь-яких її забаганок і потреб стримує самостійність, прагнення приймати рішення, брати на себе відповідальність за них тощо. Надмірне втручання у світ дитини придушує її волю, обумовлює в подальшому невпевненість у собі, страх самостійно діяти, необхідність мати сторонню підтримку і схвалення. Отже, чим більше обмежує мати себе інтересами родини, домінує над іншими членами сім'ї, виявляє надмірну турботу про дитину та втручається у її світ, тим нижчий рівень автономності юнаків і дівчат.

Висновки і перспективи майбутніх досліджень. У ході констатувального експерименту з'ясовано, що високий рівень ригідності матері зумовлює зниження рівня автономності молоді. Відсутність гнучкості матері у побудові сімейних стосунків, у виборі стилів виховання, нав'язування власної думки негативно впливає на самостійність дітей, їх незалежність, здатність до самоконтролю й саморегуляції. Це у подальшому негативно впливає на позитивне самосприйняття юнаків і дівчат, їх гнучкість у спілкуванні та загалом на самоактуалізацію. Нездатність матері пристосовуватися до змін, що відбуваються у її родині та житті, адекватно оцінювати їх, дослухатися до думки інших членів родини, прагнучи врахувати їх інтереси, впливає на зростання у юнаків і дівчат невпевненості в собі та залежності, бажання постійно мати підтримку досвідченого радника, здатного допомогти й вказати правильну стратегію поведінки у різних життєвих ситуаціях.

Перспективами подальшого дослідження є вивчення впливу емоційної зрілості батьків на сепарацію юнаків і дівчат.

Список літератури:

1. Авдеева Н.Н. Привязанность ребенка к матери и образ себя в раннем детстве. *Вопросы психологии*. 1997. № 4. С. 3–13.
2. Варга А.Я. Структура и типы родительского отношения : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.01. Москва, 1986. 21 с.
3. Дергачёва О.Е. Личностная автономия как предмет психологического исследования : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.01. Москва, 2005. 20 с.
4. Залевский Г.В. Психическая ригидность-флексibilitätность как акмеологический инвариант профессионализма. *Сибирский психологический журнал*. 2006. № 22. С. 146–149.
5. Никонова И.А. Определение понятия «самодостаточность личности». *Вестник Башкирского университета*. 2010. Т. 15. № 3. С. 767–770.

6. Пупырева Е.В. Эмоциональная привязанность к матери как фактор становления автономии личности в младшем школьном возрасте : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Московский педагогический государственный университет. Москва, 2007. 150 с.
7. Савин Е.Ю. Понятийный и метакогнитивный опыт как основа интеллектуальной компетентности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Москва. Ин-т психологии РАН. Москва, 2002. 162 с.
8. Сырцова Е.Л. Развитие автономности личности в образовании: Проблемы и перспективы. *Фундаментальные исследования*. 2007. № 3. С. 90–93.
9. Спиваковская А.С. Психотерапия: игра, детство, семья : монография. Москва : Апрель-Пресс: Эксмо-Пресс, 2000. Т. 2. 464 с.

References:

1. Avdeeva, N.N. (1997). Privyazannost' rebenka k materi i obraz sebya v rannem detstve [Child's affection for mother and self-image in early childhood]. *Voprosy psikhologii*, no. 4, pp. 3–13.
2. Varga, A.Ya. (1986). *Struktura i tipy roditel'skogo otnosheniya* [Parent Relationship Structure and Types] (PhD Thesis), Moscow.
3. Dergacheva, O.E. (2005). *Lichnostnaya avtonomiya kak predmet psikhologicheskogo issledovaniya* [Personal autonomy as a subject of psychological research] (PhD Thesis), Moscow: Lomonosov Moscow State University.
4. Zalevskiy, G.V. (2006). Psikhicheskaya rigidnost'-fleksibil'nost' kak akmeologicheskii invariant professionalizma [Mental rigidity-flexibility as an acmeological invariant of professionalism]. *Sibirskiy psikhologicheskii zhurnal*, no. 22, pp. 146–149.
5. Nikonova, I.A. (2010). Opredelenie ponyatiya «samodostatochnost' lichnosti» [The definition of "self-sufficiency of personality"]. *Vestnik Bashkirskogo universiteta*, vol. 15, no. 3, pp. 767–770.
6. Pupyreva, E.V. (2007). *Emotsional'naya privyazannost' k materi kak faktor stanovleniya avtonomii lichnosti v mladshem shkol'nom vozraste* [Emotional attachment to mother as a factor in the formation of personal autonomy in primary school age] (PhD Thesis), Moscow: Moscow State Pedagogical University.
7. Savin, E.Yu. (2002). *Ponyatiynny i metakognitivnyy opyt kak osnova intellektual'noy kompetentnosti* [Conceptual and metacognitive experience as the basis of intellectual competence]. (PhD Thesis), Moscow: Institute of Psychology, Russian Academy of Sciences.
8. Syrtsova, E.L. (2007). Razvitie avtonomnosti lichnosti v obrazovanii: Problemy i perspektivy [The development of personality autonomy in education: problems and prospects]. *Fundamental'nye issledovaniya*, no. 3, pp. 90–93.
9. Spivakovskaya, A.S. (2000). *Psikhoterapiya: igra, detstvo, sem'ya* [Psychotherapy: game, childhood, family]. Moscow: Eksmo-Press, pp. 224–231. (in Russian)